

KELET-KÖZÉP-EURÓPAI LELTÁR

Charles Hoffmann könyvéről*

Nem az a csoda, hogy Kelet-Közép-Európa zsidósága ha foltszerűen is, de megmaradt, hanem az a csoda, hogy meg tudta őrizni „nemzeti” sajátságait: ma is más a bolgár zsidó, mint a lengyel, és más a német, mint a román. Azért mondom ezt

csodának, mert a Soá utáni szovjet hatás – ezt kezdjük csak látni – dermesztően egylényegű volt a Birodalom valamennyi provinciájában. A zsidóügyi referensek mindenütt ugyanazzal a buzgalommal ásták alá a hagyományos zsidó hitéletet, üldözték a cionistákat és más „polgári” vagy „imperialista” doktrínák szószólóit, és végezték a szocialista agymosás – úgy tűnt – soha véget nem érő, mert soha be nem teljesedő, „időszerű” feladatait. A központi hatalmi szervek mindenütt ugyanazzal a szemforgató kíméletlenséggel államosították a magán- és közösségi tulajdont, sújtották börtön- vagy halálos ítéletekkel a „megbízhatatlan” elemeket (hangsúlyozva közben a vita és a kritikai szellem elidegeníthetlenségét a szocialista rendszertől), és zúztak szét minden közösségi, helyi hatalmi gócot, amely versenyre kelhetett volna a központi hatalommal (egyetemi, szakszervezeti, egyházi és egyéb autonómiákra gondolhatunk).

Charles Hoffman, ez a Texasban született, de ma izraeli illetőségű újságíró 1989 és 1991 között vette fel leltárját a kelet-közép-európai államok zsidó életéről. (Nem ír a Baltikumról, sem az egykori Szovjetunió más, például ukrán vagy belorusz tájairól.) Érzékeny a kelet-közép-európai zsidó élet egyik legfőbb antinómiájára, arra, hogy miközben Izrael államának létrejött mindenütt felhajtó erőként működik, az Izraelbe távozott kelet-közép-európai zsidók (különösen Romániára és Lengyelországra áll ez, ahol az alija a hatvanas-hetvenes években a legtömegesebb volt) *nettó veszteséget* jelentenek a hátrahagyott közösség szempontjából. Éppen Romániában és Lengyelországban (kisebbrészt Bulgáriában) tekinthetők a zsidó közösségek afféle gondnoki társulatoknak, amelyek legfőbb tevékenysége ma már csak a múlt relikviáinak őrzése, rendszerezése, karbantartása – a jövő bármifajta ígérete nélkül.

Az élhető jövő kérdése a könyv minden lapja mögött ott bujkál. Hoffman leltárja rengeteg maradványt vesz sorra, és csak hébe-korba mutat fel *csírá*t, olyasvalamit, amiből jövő is kibomolhat. Nemcsak antiszemitákban, zsidókban is felöltik, hogy az örökös múltba nézéssel egyszer már fel kéne hagyni.

Van magyar zsidó család, amely a *nevét* akár háromszor is megváltoztatta belátható múltja során. Felvette a Habsburg-rendelet nyomására németes nevét, aztán a harmincas-negyvenes években magyarosan csengő nevet választott magának (ha nem tette ezt meg a századforduló idején), és lehet, hogy Izraelbe érkezve ismét csak új név került a gyerekek iskolai füzetére. Törleszkedés a pillanatnyi környezethez? Zelig-lét, a mimikri önkéntelen, de annál leküzdhetlenebb késztetése? Inkább törvénytisztelet, elégtétel a külsőségeknek, hogy a belső élet annál zavartalanabb maradhasson.

De mi is ez a belső élet? Ha tisztelik Magyarországon a nyakas kálvinistákat, miért ne tisztelhetnék azt a konok kitartást, amellyel a kelet-közép-európai zsidók még a munka- és haláltáborokban, aztán az internáltságban is zsidók próbáltak maradni? Kettős tűzben, mert a New York-i ortodox zsidó szemében a hajladozó, többé-kevésbé vallástalan, vegyesen házasodó, ünneprontó magyar zsidó idegenebb, sőt gyűlöletesebb a más vallásúnál is. Ha *nekik* túlságosan zsidó vagyok, *amazoknak* nem vagyok eléggé zsidó. Mindig ez a kettős szorítás, a kétfelől záporozó szitkok és vádak. Mi marad középpütt? Mi marad legbelül? Mi marad a szívben?

A kelet-közép-európai zsidó egyszerre volt a proletariátus kiszípolyozója, az amerikai imperialistákkal lepaktáló burzsoá sovíniszta, illetve a zsidóbosszú kivitelezője (azzal, hogy vissza szeretett volna költözni a házába), az idegen szovjethatalom bérence (mivelhogy a proletár nemzetköziségtől remélte szegénybélyegének eltörlését), meg a mai idők első számú kriptokommunistája. Ez már nemes hagyomány, hiszen a múlt század nyolcvanas éveiben is egyszerre volt kapitalizmusépítő tőzsér meg kapitalizmust romboló szocialista (plutokrata, illetve bolsevik valamivel később).

Fokozta a nehézségeket, hogy az államilag engedélyezett és besúgókkal megtűzdelte hivatalos hitközségek *politikailag* gyűlöletessé váltak a szocializmus felbomlásának időszakára. A prágai hitközségi elnök szobájában főrabbi képei mellett Husak-kép díszel; a fiatal prágai házaspár úgy érzi, ha eljárna a hitközségi rendezvényekre, azonosulna egy rendszerhű szervezettel. A fordulat után az egykori hitközségi vezető áruházi biztonsági őr lett – megtalálva igazi hivatását.

A prágai zsidók legtöbbje számára Mózes és Mahler egyaránt fontos *kulturális* alakok, akikről illik minél többet tudni. Ez az alapvetően kulturális von-

Charles Hoffman: Gray Dawn. The Jews of Eastern Europe in the Post-Communist Era. HarperCollins, New York, 1992. 349 old.

zódás vagy érdeklődés hatja át a többi kelet-közép-európai közösség judaizmusát is. De abban már különbségek mutatkoznak, ha nem is a zsidóság körében, inkább a nem zsidó társadalmi környezetben, mennyire teszik felelőssé a zsidóságot a Soá utáni sötét időkért. Csehországban nem, Lengyelországban, Magyarországon vagy Romániában annál gyakrabban terhelődik még ezzel a bűnténnyel is a helyi zsidóság bűnlajstroma.

Magyarország lett már a fordulat előtt is a külföldi, amerikai és izraeli zsidó szervezetek kelet-európai hídfeállása. Hoffman óva inti ezeket a szervezeteket, hogy „gyarmatosítani” próbálják a magyar zsidó életet, s innen kiindulva, egész Kelet-Európa maradványszerű zsidó életét. Úgy tudom, Hoffman jelenleg Kijevben végez jótékony munkát, úgyhogy biztosan tudja, mit beszél. Noha Magyarországot látja a legígéretesebbnek a zsidó jövő szempontjából, itt különösen megosztottnak, viszálykodónak ábrázolja a zsidó vezetőségeket. Felvilágosult krónikásként nem emlegeti azt a herzli panaszt, mely szerint a magyar zsidóság „elszáradt ág” a világzsidóság életerős fáján. Tényként állapítja meg, hogy mi nem szívesen vándorlunk „fel” Izraelbe. Ennek sok oka van, de talán a legfőbb az a demográfiai valóság, hogy nálunk maradt meg a legjelentősebb nagyvárosi koncentráció egész Kelet-Közép-Európában. (Helytelen az a mondat a könyvben, hogy Budapest zsidóságának felét deportálták volna.) Fontosnak tartom egy-egy nemzet zsidósága szempontjából, hogy a populáció minél több korcsoportot, foglalkozást, politikai meggyőződést, vallásgyakorlási módot stb. felöleljen. Ehhez pedig több tízezer zsidóra van szükség, hiába mondja a példabeszéd, hogy már három zsidó is négyfelé húz.

A Kádár-korszak „gulyás-judaizmusa” azt jelenti, hogy Kádárék nem tették felelőssé a magyar zsidóságot a sztálini idők bűneiért, és nyílt zsidóüldözésre sem vetemedtek holmi pillanatnyi belpolitikai érdekektől vezérelve, mint azt a csehszlovák, lengyel vagy román pártvezetők tették időről időre. Az 1967 utáni Izrael-ellenességet sem vitték túlzásba. Az Anna Frank Gimnáziumnak 1983-ban mégis csupán kilenc tanulója volt. Azok is más gimnáziumba fel nem vett diákok. A Rabbiszeminárium fennmaradását az a generális szovjet irányelv szavatolta, hogy inkább Budapesten pallérozzák a leendő rabbikat, mint Nyugat-Európában.

Nemzedéki feszültségek kínálnak reményt Magyarországon – írja Hoffman. Akik túl idősek ahhoz, hogy felejtessenek, és akik túl fiatalok ahhoz, hogy emlékezzenek, hogyan is érthetnék meg egymást? A mai középgeneráció zsidósága talán azért éledt fel, mert zsidók társaságában könnyebb volt a zsidó témákat *elkerülni*. De a zsidósághoz való tartalmas visszatérést a mai tinédzserek szavatolják. Ma a gyerekek nevelik a szülőket. Mindezzel együtt a külföldi szervezetek képviselői úgy látják, hogy a legnagyobb tömegű magyar zsidóság tartása hasonló az amerikaiéhoz. Talán azért is, mert – mint Hoffman nagyon józanul írja – a „zsidókérdés” makacs fennmaradása Magyarországon korántsem tükröz intenzív *populáris*

zsidógyűlöletet. Csak felkészületlen, a közhangulatot tudatosan elferdítő politikusok állíthatják, hogy a magyar zsidóknak *választaniuk* kell, méghozzá a vagy-vagy véglegességével, magyarságuk, illetve zsidóságuk között.

A nemzeti zsidóságok *Staatsvolk*-jellege, vagyis az, hogy adott esetben ők lehetnek az államhatalom legbiztosabb támaszai, miként a Habsburg Monarchiában és a dualizmusban is, különös erővel rajzolódik ki Románia-fejezetből, amely lényegében Moses Rosen romániai főrabbiáról, erről az energikus személyiségről szól. Szentigaz, hogy a magyar zsidók is szeretnek stabilitásban, kiszámítható körülmények között élni, de Rosen főrabbi közbenjárása Románia legnagyobb kereskedelmi kedvezménye ügyében az amerikai szenátusnál és egyebütt minden magyar-zsidó kormányhűséget felülmúl. Rosen azzal érvelt, hogy országa elszegényedése anarchiához, pogromokhoz vezethet. Így érte el sebesen fogyatkozó közössége fokozott, államilag garantált védelmét. S amikor fejére olvasták, hogy a kondukátor kijárója volt, azt felelte, hitsorsosai érdekében akár az ördöggel is szövetekezett volna.

A csöpp keletnémet zsidóközösség sorsát mind a mai napig a Soáról folytatott viták határozzák meg. A német zsidóság közelsége a hitleri zsidógyűlölet tüzéhez furcsa mód nagy tömegeket megkímélt. A félmillió német zsidóból mindössze 160–180 ezer pusztult el koncentrációs táborokban vagy egyebütt, a zsidóüldözés következtében. Ennek oka az volt, hogy már 1933-ban sokkal világosabban érthették, ki Hitler, mint a lengyel vagy a csehszlovákiai, vagy akár a magyarországi zsidók. Volt 5–6–7 évük a menekülésre. Igaz, hogy az NDK nem nyújtott jótételt a Soá túlélőinek, hiszen magamagát szőröstül-bőröstül a hitlerizmus áldozatának tekintette, állampolgárait pedig kivétel nélkül ellenállóknak, mindazonáltal előnyökhöz és nyugdíjkiegészítésekhez juttatta azokat a polgárait, akik a fasizmus üldözöttjei voltak. (A náci szót az NDK-ban kerülték, mert kapcsolata a *német* valósággal feltűnőbb volt, mint a monopolkapitalizmus legvégső fokának elméleti köntösébe bújtatott, olasz eredetű fasizmus szó.)

A szovjet zsidók ezreinek Németországba települése új szintre vitt a közösség életébe. De itt is, miként Lengyelországban és sok tekintetben Magyarországon is, sok zavar forrása, hogy a „háborús áldozatok” megnevezés égiszében egy nevezőre kerülhet, mondjuk, az elesett Wehrmacht-katona meg a „fájában” szisztematikus és maradéktalan kiirtásra ítélt zsidó.

A bulgáriai szefárd zsidók kivételesen jó helyzetben érték meg a szocialista rendszer bukását. Még az Ottomán Birodalom égisze alatt alakult ki az ottani pluralisztikus és toleráns légkör, amely egyrészt a deportálás előli megmenekülésüket eredményezte, másrészt azt, hogy a következő évtizedekben nemcsak hogy nem másították meg, de büszkén viselték zsidó nevüket. Ugyanakkor a csoporton belüli, jellegzetesen szefárd tolerancia még annak is elejét vette, hogy súrlódások alakuljanak ki a vallásos és a nem vallásos zsidók között. A hatnapos háború után elkezdődtek

ugyan a cionizmus elleni sajtótámadások, amelyekhez a hivatalos hitközség is csatlakozott, de ez hamar elült. A folyamatos alija azonban néhány ezerre csökkentette a Bulgáriában élő zsidók számát. Az ország utolsó rabbija 1955-ben meghalt. Ahogy egy zsidó énekesnő fogalmazta Hoffman mikrofonja előtt: „Negyven év alatt Izraelben felépítettünk egy országot. Bulgáriában ezalatt leromboltunk egy országot.”

Kelet-Közép-Európáról szólva senki sem vonhatja ki magát a lengyel zsidóság hagyományainak, pusztulásának, hősiességének hatása alól. A mai lengyel populáció a teljes kipusztulás előtti pillanat képét mutatja. De mintha nukleáris bomba okozta volna a végromlást, az újrainduló élet jelei néha megtévesztőek: mindenféle torzulások, mutációk, elkorcsosulások sejtetik, hogy a gazdag régi életforma feltámaszthatatlan.

Amilyen keveset számít Magyarországon, ha egy zsidó keresztény vallásra tér át (ugyanis akkor is „magyartalan” marad), éppoly keveset számított a lengyelországi zsidóság megtizedelődése az ottani antiszemita előítéletesség szempontjából. De más nehézségek is rontják a zsidó erőre kapás esélyeit. Az 1968-ban elhunyt egyetlen lengyelországi rabbit 1989 óta izraeli rabbi váltotta fel – ő azonban minden jelebbre hazautazik. Itt is, akárcsak német földön, naponta szóba kerülnek a Soá eseményei. Lengyel zsidók millióinak kellett érzékelniük, hogy a lengyelek ha támogatták is tevőlegesen a deportálásokat, őszintén kimutatott örömmel regisztrálták, hogy ezt a kellemetlen munkát valaki elvégezte helyettük. A Soá után is konokul fennmaradó zsidógyűlölet országszerte rejtőzködésre kényszerítette a zsidókat. (Magyarországon a rejtőzködés nem volt ennyire kényszerítő alternatíva.) Zsidó árvák ezrei nőttek fel keresztényként – ez is lengyelországi sajátosság. Az Auschwitz emléket megőrkítő feliratok mindig a „lengyel állampolgárok” kínhalálát gyászolták, amint ez az egykori tábor területén felállított karmelita kolostor példájából is kiviláglott. De ha a „zsidó származású lengyel állampolgárokat” is megemlíti a feliratok, ebben is hazugság rejlik, ahogy ezt Andrej Szczypiorski fejtegette: „Nem együtt, külön-külön haltunk meg. Sorsunk a megszállás alatt nem volt közös. Akik ma azt hirdetik, hogy vállt vállnak vetve, testvérekként haltunk meg, nem mondanak igazat... A náciuk ugyanis merőben másként bántak a zsidókkal, mint a lengyelekkel. Zsidósága folytán a zsidó halálra volt ítélve. Lengyelisége folytán a lengyel csupán elnyomásra volt ítélve, szegénységre, megáldatásokra, terrorra és önkényes kivégzésre...”

A zsidó életről való ismeretszerzés azonban az új sajtószabadság egyik különleges vonása. A judaizmusról és egyéb zsidó témákról megjelenő brosúrákat 50 000 példányban nyomják – nyilvánvaló, hogy nem zsidók is szívesen kezükbe vesznek ilyen irodalmat. Vajon hányan zsidógyűlöletből? Persze, szabadon jelenik meg a *Cion bölcséinek jegyzőkönyve*, meg a holocaust-tagadó külföldi szerzők megannyi pamfletje is.

A lengyel zsidóság tömegeinek elpusztítása – ahogy a magyaré is – elképzelhetetlen lett volna a lengyel hatóságok és magánszemélyek közreműködés

se nélkül. Úgy tudom, éppen a lengyelországi gyökerű zsidó túlélők között a legmagasabb azoknak az aránya, akik semmi szín alatt nem térnének vissza, még turistaként sem, egykori hazájukba. Lengyelországban különösen, de a térség többi országában is, csak az életben maradt zsidók *töredéke* fáradozik azon, hogy a kommunizmus bukásával kialakult új helyzetben használható, új zsidó identitást dolgozzon ki magának. És a legszomorúbb talán az, hogy ez az új zsidó identitás már csak a legvékonyabb szálakkal kapcsolódik az oly patinás *stetl*beli életformához – sokkal inkább a cionista kiküldöttek vagy a New York-i ortodox rabbik keze nyomát mutatja.

Kelet-Közép-Európában egyedül Budapesten áll fenn a zsidó élet *teljes körű* feltámadásának épkezláb esélye, írja Charles Hoffman. Ehhez azonban az is kell, hogy a közvélemény egy része a vádaskodások helyett belássa: a legtöbb zsidó sohasem volt kommunista, mi több, maga is kárvallottja volt a kommunista uralomnak. A megfigyelőkre felelősség hárul, amikor a térség zsidó életlehetőségeiről tanakodnak. Nem szabad egynek látni az incidenst a trenddel! És azt is látni kell, hogy a térség legtöbb országában sokkal mélyebb és fogósabb etnikai konfliktusok léteznek, mint a lakosság és a maradék zsidóság fel-fellobbanó konfliktusai.

Nagyon valószínű, zárja összefoglaló fejtegetéseit Charles Hoffman, hogy a térség antiszemita mozgalmait legfőljebb kívülről erősítheti meg politikai hatás, például az „antiszemita internacionáléba” tömörülő Le Pen-féle Nemzeti Front, Khadafi Líbiája, a német neonácizmus vagy az oroszországi Pamjaty. Az antiszemitizmus *túlreakciója* azonban elidegenítheti azokat a mérsékelt erőket, amelyeknek támogatása nélkül semmilyen szélsőség ellen nem lehet eredményesen hadra kelni.

FARKAS ISTVÁN FRONTVÁZLATAIBÓL